

УДК 81'373.612.2

Г. В. Юдзянкова

Кандыдат філалагічных навук, загадчык аспірантуры, УА “Мазырскі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна”, г. Мазыр, Рэспубліка Беларусь

**КАНЦЭПТУАЛІЗАЦЫЯ ОНІМА ПУШКІН
У ТВОРАХ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ХХ СТАГОДДЗЯ**

У артыкуле разглядаецца функцыянаванне оніма Пушкін у творах беларускай літаратуры ХХ ст. як оніма-сімвала, апорнага элементу тропай (анамастычных метафар, алюзій, метаніміі, параўнанняў) і аднаго з тэкстаўтваральных кампанентаў мастацкага тэксту. На фактычным матэрыяле вызначаны асноўныя прыметы канцэптуалізацыі оніма Пушкін, прасочаны асацыяцый і канатацый, якія суправаджаюць гэтае прэцэдэнтнае імя ў беларускім мастацка-літаратурным дыскурсе ХХ стагоддзя, у тым ліку – у інтэртэкставай прасторы.

Ключавыя словы: Пушкін, онім, прэцэдэнтнае імя, анамастычны канцэпт, алюзія, анамастычная метафара.

Уводзіны

Канітыўная скіраванасць сучаснай лінгвістычнай навукі дазваляе разглядаць онімы як сімвалічныя адзінкі, семантычная прастора якіх пашыраецца ў адпаведнасці з маштабам іх функцыянавання ў пэўнай лінгвакультурнай прасторы. Універсальным сродкам захавання і перадачы анамастычнай інфармацыі, з дапамогай якой асэнсоўваюцца атрыманыя веды, з’яўляецца анамастычны канцэпт (А. Ф. Касічэнка, А. М. Мінюшова, І. Э. Ратнікава, В. В. Робустава, А. С. Шчарбак і інш.) – “адзінка анамастычных ведаў, што вызначае семантыку ўласных імёнаў увогуле, гэта асобны тып ведаў пра анамастычны фрагмент рэчаіснасці” [1, с. 94–95].

Канітыўную аснову любога канцэпта, і канцэпта-оніма ў тым ліку, складае першаснае яго асэнсаванне, якое патрабуе прасторава-вобразнага мыслення. У структуры анамастычнага канцэпту вылучаюцца ядро (устойлівы змест, які складае адзінкавае паняцце) і перыферыя (фонавыя веды, тая частка зместу, якая можа вар’іравацца пад уздзеяннем пазамоўных фактараў) [2, с. 49–50]. Сучасныя метады лінгвістычных даследаванняў (у прыватнасці, метады корпуснай лінгвістыкі) дазваляюць на дастаткова шырокім моўным матэрыяле прасачыць асаблівасці функцыянавання таго ці іншага прэцэдэнтнага оніма ў розных тыпах дыскурсу як адзінкі моўнай і канцэптуальнай карціны свету носьбітаў пэўнай мовы.

Прыём перанясення ў мастацкі тэкст імёнаў вядомых пісьменнікаў, гістарычных асоб, міфалагічных і літаратурных персанажаў дазваляе спрагназаваць у чытацкай свядомасці пэўныя рысы лірычных вобразаў, зараней “прадбачыць”, у адпаведнасці з аўтарскай задумай, найбольш яркавыя і выразныя элементы характару, паводзін ці знешнасці герояў і інш. Такія адзінкі з’яўляюцца адным з экспліцытных маркераў інтэртэкстуальнасці і выступаюць базай для ўзнікнення онімаў-загалоўкаў. Параўн.: “Пан Тадэвуш” А. Міцкевіча, “Традыслава” В. Іпагавай, “Князь Вітаўт” А. Дударова, “Барбара Радзівіл” Р. Баравіковай, “Легенда пра Маішэку” і “Звар’яцелы Альберт” С. Кавалёва і інш.

Канцэптасфера кожнага носьбіта мовы залежыць ад яго культурнага вопыту, і ў гэтым рэчышчы багачце культурных асацыяцый, якія выклікае вобраз Пушкіна, не мае аналагаў. Імя *Аляксандра Сяргеевіча Пушкіна* – заснавальніка сучаснай рускай літаратурнай мовы – належыць да ўніверсальна прэцэдэнтных імёнаў сусветнай культуры. Ужо ў сучасную Пушкіну эпоху пачаў фарміравацца пушкінскі інтэртэкставы пласт: яго творы стымулявалі стварэнне “вытворных тэкстаў” у пераважнай большасці ў літаратурна-крытычным і эпістальным дыскурсах, а таксама сталі прадметам мастацкай рэфлексіі. Так, яшчэ ў XIX стагоддзі аўтар беларускамоўнай паэмы “Тарас на Парнасе” (К. Вераніцын – Г.Ю.) з вялікай пашанай ужывае онім *Пушкін* і адводзіць вялікаму рускаму паэту разам з *Лермантавым*, *Жукоўскім* і *Гоголем* першае месца на Парнасе: *Во нешта разам зашумелі, Народ раздаўся на канцы, І, як бы птушкі, праляцелі Чатыры добрых малайцы. Народ то быў ўжо не такоўскі: Сам Пушкін, Лермантаў, Жукоўскі І Гоголь шпарка каля нас Прайшлі, як павы, на Парнас* [3, с. 17].

Мэгай гэтага артыкула выступае вызначэнне асноўных прымет канцэптуалізацыі оніма *Пушкін* у творах беларускай літаратуры ХХ ст. праз функцыянаванне гэтага прэцэдэнтнага імені як оніма-сімвала, апорнага элементу тропай і аднаго з тэкстаўтваральных кампанентаў мастацкага тэксту.

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне

Якуб Колас у лісце Л. Клейнбарту згадваў пра значнасць асобы А. С. Пушкіна наступнае: *“Паэт уяўляўся мне нейкім паўбогам звышчалавекам. Ён часта займаў мае думкі і летуценні. Само слова “паэт”, калі мне даводзілася сустракаць яго, чытаючы кнігі, рабіла на мяне моцнае ўражанне. Я ўзіраўся ў вобраз самога слова. Яно неяк вылучалася з шэрагу іншых слоў, набывала вялікі сэнс і значэнне ў маіх вачах”* [4, с. 71]. У большай колькасці выяўленых намі ўжыванняў у творах беларускай літаратуры XX стагоддзя онім *Пушкін* функцыянуе ў якасці нацыянальна-культурнага эталона, з’яўляючыся ўзорам паэтычнага майстэрства і ўвасабляючы рускую літаратуру ўвогуле: *Усё ж мастак быў выхаваны на традыцыях больш заходніх, як усходніх, і маці – датчанкай, і бацькам-палякам. Ды і літаратурай не толькі рускай – Пушкіным і Дастаеўскім, – але і польскай, не ў меншай меры – Міцкевічам, Славацкім, Сянкевічам. Культурнае поле было ўзаранае, чакала насення і жыццядайнага сонейка* (В. Карамзаў. Зямля Фердынанда); *Шкада, калі вобдыскам напалохаюць яго гаспадыню. Добрая бабуля пані Ярэна, польская арыстакратка, інтэрнацыяналістка, Міцкевіча чытае па-польску, Пушкіна па-руску, Гётэ па-нямецку, Купалу па-беларуску і захапляецца іх мудрасцю і мудрасцю народаў, што нарадзілі геніяў* (І. Шамякін. Ахвяры); *Між іншым, Алесь нічога не сказаў, але – па вачах убачыла – здзівіўся, што ў доме няма ніводнай кнігі. Вольгу нават трохі пакрыўдзіла гэтае здзіўленне: падумаеш, і часце – кнігі!*

– Якія табе кнігі трэба? – спытала яна.

– Добра было б паэзію. Класіку. *Пушкіна*. Лермантава. За класіку не бойся, яны не прычэпацца (І. Шамякін. Гандлярка і паэт).

Алюзія з’яўляецца вербальным сродкам, з дапамогай якога аўтар можа выказаць свае ідэі ў больш сціснутай і кароткай форме, для гэтага ён як бы зачыкае іх у нейкую абалонку. У мастацкім дыскурсе ў якасці алюзіяных элементаў найчасцей выкарыстоўваюцца: а) онімы літаратурных персанажаў з папярэдніх твораў пісьменніка ці іншых пісьменнікаў, або фальклорных твораў; б) ключавыя словы, у тым ліку і онімы, калі яны ў новым кантэксце выконваюць такую ж тэкстаўтваральную функцыю; в) цытаты (даслоўныя і трансфармаваныя) з папярэдняга тэксту і інш.; г) словы-сімвалы. Параўн.: *Год мінае – не піму. / Карандаш заела. / Адвйкаюць ад стала / Думкі. Пушкін, мусіць. / Быў не праў. / Любоў прайшла. / Не прыходзіць муза* (А. Куляшоў. Далёка да акіяна) – аўтар у сваіх разважаннях звяртаецца да прэцэдэнтнага тэксту А. С. Пушкіна “Евгений Онегин”: *Прошла любовь, явилась муза, / И прояснился темный ум.*

Канцэптуалізацыя оніма *Пушкін* адбываецца і падчас яго алюзіянага ўжывання ў аргументаўна-афарыстычнай функцыі, калі ў мастацкім тэксце прыводзіцца прэцэдэнтны выказванні з твораў А. С. Пушкіна і ўказваецца на аўтарства: *Некалі вялікі рускі пісьменнік Александр Сяргеевіч Пушкін пісаў: “Два чувства дивно близки нам – в них обретает сердце пищу – любовь к родному пепелищу, любовь к отеческим гробам”. Мы павінны прыслухацца да гэтых слоў і шанаваць памяць – гісторыю, продкаў, культуру. Чалавек без памяці – не чалавек, толькі нейкая паўразумная істота* (Г. Далідовіч. Гаспадар-камень); *А я, ашаломлены, таму што гэта для мяне сапраўды было падобна на пушкінскае: «Я помню чудное мгновенье...», з нейкай дзіўнай запаволенасцю сышоў з каменных прыступак ганка, адышоўшыся трохі ўбок, і застыў непадалёк ад радэнаўскага “Мысліцеля”, быццам недарэчная, карыкатурная копія яго* (В. Казько. Паездка ў Філадэльфію); *Шчаслівыя, самі нават не ведаюць, як ішчаслівыя людзі, у якіх заўсёды пад рукою “наймільшы твой куток, дзе закапаны твой пупок”, – я ім часта зайздросічу, паўтараючы ў душы пушкінскія словы: Два чувства дивно близки нам, / В них обретает сердце пищу: / Любовь к родному пепелищу, / Любовь к отеческим гробам! / Животрепещуща святыня! / Земля была б без них мертва...* (А. Карпюк. Карані); *Гэта добра, што не ты першы напісаў, – філасофстваваў Валодзя. – Перад імі не расцілайся, а то пад абцасам апынешся. Недарма Пушкін пісаў: “Чем меньше женщины мы любим, тем больше нравимся мы ей”. Так, здаецца, Лявон? А Пушкін разумеў у гэтай справе – дай Бог!* (І. Шамякін. Крыніцы).

У мастацкіх творах даволі шырока прадстаўлена тэма пушкінскай біяграфіі, у прыватнасці дуэльная гісторыя. *Пушкін* – сімвал трагічнага лёсу паэта ўвогуле: *Трагедыя? Магчыма. Але колькі ўжо разоў людзей лавілі на тым жа, каб расправіцца. Лавілі, бо яны былі дзецьмі свайго часу і свайго асяроддзя... Хто яшчэ? Ну, вядома, Пушкін* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім); *Не веру я, што Пушкіна Дантэс, / Што Лермантава некалі Мартынаў / Забіў. Не веру! / Волатаў скасіла / Паэзія, а ворагі – пасля* (А. Куляшоў. Варшаўскі шлях).

Адным са спосабаў рэпрэзентацыі канцэпта *Пушкін* з’яўляецца анамастычная метафара, паколькі яна валодае інфармацыйна-сэнсавым комплексам, што ўтрымлівае вобразы і асацыяцыі

кагнітыўнага парадку Перафразычна онім *Пушкін* часцей за ўсё актуалізуецца як *наша ўсё* (Апалон Грыгор'еў, 1859 г.), *геній рускай і сусветнай літаратуры, сонца рускай паэзіі, Элада паэзіі: Пушкін – гэта, вядома, Элада паэзіі. Нібы ўся гармонія будучых стагоддзяў увасобілася ў адным* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім); *Вунь над Расіяй, / над прасторам яе вялікім – / самая яркая зорка плыве. / То Пушкіна сэра! / Славянскіх бяроз галінкі / цягнуцца ў рускае неба. / І зорка плыве* (М. Купрэў. Начама не зоркі гараць над светам...).

Магчымаць пераходу ўласных імёнаў у апелятывы суправаджаецца наступнымі ўмовамі: зменамаі ў семантыцы, калі імя перастае быць сродкам індывідуалізацыі і набывае здольнасць актуалізоўваць клас аднародных прадметаў, аб'яднаных сукупнасцю стабільных прымет; зменамаі ў граматычных уласцівасцях, калі ўласныя імёны здольны ўжывацца ў форме множнага ліку і спалучацца з колькаснымі і парадкавымі лічэбнікамаі. Як адзначае А. В. Супьянская, адной з прычын пераходу ўласных імёнаў у агульныя (апелятыўныя) і набыцця імі станоўчых ці адмоўных адценняў з'яўляецца дастатковая вядомасць дэнатата для ўсіх членаў пэўнага моўнага калектыву, што атрымалі некаторы мінімум выхавання і адукацыі [5, с. 116]. Так, для перадачы пагардлівых, зневажальных адносін да каго-небудзь сёння шырока ўжываюцца агульнавядомыя апелятыўны-назоўнікі з твораў мастацкай беларускай літаратуры: *кручковы, зноскі, гуканы, гарлахвацкія, тулягі, піскулькіны*. Ужыванне такіх дэрывацыйных утварэнняў са зборным значэннем – выразнае сведчанне пераходу лексічных адзінак з уласных у агульныя шляхам апелятыўнага і антанамазіі.

Н. У. Васільева, разглядаючы функцыянаванне імёнаў уласных у розных тэкстах, адносіць імя *Пушкін* да “анамастычных фантамаў”, якія жывуць у рускім сцэнгу ў кнішаваных (лексічна або сінтаксічна) выказах (рытарычнае пытанне, прывітанне, фразеалагізмы, пустасловіцы) і прадстаўлены пераважна імёнамаі гістарычнымі [6, с. 187]. У слоўніку рускага арга онім *Пушкін* прыводзіцца са значэннем ‘невядома хто, бог яго ведае, хто’ [7, с. 387].

У наступных зафіксаваных намі прыкладах імя *Пушкін* уяўляе сабой рытарычнае пашырэнне пытання, яго прагматычнае ўзмацненне:

– *Зусім хлопчык-цаца! – пляснуў сябе па калену Іван Іванавіч. – Скажаў “не” і думае, што і справе канец. А адказаць за правіннасць хто будзе? Пушкін?* (Я. Маўр. Шлях з цемры);

Мне раптам стала весела. І я, мусіць, усміхнуўся, бо заўсміхаўся капітан Дувалаў. Я не ведаў ніякіх французжанака. Так я адразу, не чакаючы, і сказаў:

– *Я не ведаю ніякіх французжанака.*

– *Угу... А хто дагнаў іх ля участка і праводзіў усю дарогу да вёскі? Абедзвюх... Ну, хто? Можна, Пушкін?* (І. Пташнікаў. Французжанкі).

Іранічнае, а часам і абсурднае ўжыванне рытарычнай сінтаксічнай канструкцыі “*А хто ведае? Пушкін?*”, знайшло шырокае распаўсюджанне і ў камунікатыўнай практыцы. Так, у 1976 годзе ў дзіцячым гумарыстычным кіначасопісе “Ералаш” з’явіўся сюжэт “Чудное мгновенье” (аўтар сцэнарыя У. Аленикаў), у якім унук Пеця збіраецца на хакей і на пытанне бабулі, хто за яго будзе чысціць бульбу, адказвае: “*Пушкін. Посуд Гогаль памые, а Леў Талстой прапыласосіць*”. Калі Пеця вяртаецца дадому, то на самой справе так і адбываецца: *Аляксандр Сяргеевіч* чысціць бульбу, *Мікалай Васільевіч* мые посуд, *Леў Мікалаевіч* пыласосіць. І ў дадатак да гэтага бабуля гаворыць, што *Лермантаў Міхайл Юр’евіч* пабег у магазін. Такая моўная гульня з несумяшчэннем спраў і вобразаў, рэпрэзентаваных прэцэдэнтнымі імёнамаі сусветна вядомых класікаў рускай літаратуры, паказвае на абсурднасць сітуацыі, аднак можа быць успрынята толькі з улікам фонавых ведаў на пэўным лінгвакультурным узроўні.

Адной з распаўсюджаных мадэляў перапамеркавання семантычных элементаў значэння ўласнага імені з’яўляецца метанімія, што абумовіла ўзнікненне фонавых блокаў, у склад якіх уваходзяць прэцэдэнтныя імёны метанімічнага характару з пераносам імя па мадэлі “аўтар – яго твор”: *Тамы Купалы, Пушкіна і Блока / Не раз мяне вярталі да жыцця. / Цяпер ім на самоце адзінока / За пыльнай павуцінай забыцця* (С. Грахоўскі. Скарб); – *А чаму не? Мы, старыя, якраз і чытаем Пушкіна, гэта вы, моладзь, – аднаго Еўтушэнку* (І. Шамякін. Злая зорка); *Яны сядзелі перад тэлевізарам. Малы і стары. Глязелі «Снежную каралеву». Антанюк даўно прыкмеціў, што з найбольшай цікавасцю ён глядзіць мультфільмы вось па такіх казках – па народных, па Пушкіну, па Андэрсену* (І. Шамякін. Снежныя зімы).

Ужыванне прэцэдэнтных імёнаў у складзе індывідуальна-аўтарскіх параўнанняў – адзін са спосабаў канцэптуалізацыі анамастычных адзінакаў. У структуры гэтага тропа даследчыкі вылучаюць 3 кампаненты: 1) рэфэрэнт (тое, што параўноўваецца); 2) агент (тое, з чым параўноўваецца); модуль (падстава для параўнання) [8, с. 188]. З улікам замацаваных у межах пэўнай лінгвакультуры

асацыяцый, прэцэдэнтныя імёны даволі часта займаюць пазіцыю агента параўнання і выступаюць у якасці своеасаблівага эталону, азначнага стэрэатыпу, актуалізуючы прэцэдэнтны тэкст або сітуацыю праз злучнікі-маркеры як, нібы, быццам: *Усё, што знаў, з маленства ты запомніш / І калыханкай ўсё, што меў, напоўніш, / Нібы Купала, Пушкін ці Саят... / Ты ад расколу свет не абароніш, / Дык дзякуй хоць за тое, што аброніш / Шчымы і распытлівы пагляд* (Я. Янішчыц. Паэт).

Канцэптуалізацыя оніма *Пушкін* назіраецца і ў паратэктах (эпіграфы-цытаты), узятых з вядомых твораў паэта: *Цветы последние милей / Роскошных первоцветов полей* (М. Багдановіч. Плакала лета, зямлю пакідаючы...); *Тучка по небу плывёт...* (Р. Барадулін. Куды вецер вее); *Печаль моя светла...* (Р. Барадулін. Жытло маёй душы...); *Слух обо мне пройдет по всей Руси великой, / И назовет меня всяк сущий в ней язык...* (П. Броўка. У вянок паэту); *И равнодушная природа / Красою венною сиять...* (С. Грахоўскі. Пасля адлігі закруціў мароз...) і інш.

Заклучэнне

Такім чынам, разгледжаныя спосабы ўжывання прэцэдэнтнага імя *Пушкін* у творах беларускай літаратуры XX стагоддзя пацвярджаюць знакаваць і актуальнасць гэтага анамастычнага канцэпта для беларускай лінгвакультуры, незгасальны інтарэс да асобы і творчасці вялікага рускага паэта сярод пісьменніцкага асяроддзя беларускай літаратуры, функцыянаванне ў якасці аднаго з аксіялагічных маркераў калектыўнай свядомасці беларускай грамадскасці. Онім *Пушкін* з'яўляецца таксама ключавым кампанентам трапеічных канструкцый (анамастычных метафар, алюзій, метаніміі, параўнанняў) і ўваходзіць у інтэртэкставую прастору мастацкага дыскурсу.

СПІС АСНОЎНЫХ КРЫНІЦ

1. Щербак, А. С. Когнитивные основы региональной ономастики : монография / А. С. Щербак ; М-во обр. и науки РФ, ФГБОУ ВПО «Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина». – Тамбов : Изд. дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2012. – 319 с.
2. Ратникова, И. Э. Имя собственное: от культурной семантики к языковой / И. Э. Ратникова. – Минск : БГУ, 2003. – 213 с.
3. Беларуская літаратура XIX стагоддзя : хрэстаматыя : вучэб. дапам. / склад. і аўт. камент.: А. А. Лойка, В. П. Рагойша. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Выш. шк., 1988. – 487 с.
4. Колас, Якуб. Збор твораў : у 14 т. Т. 13. Письмы 1908–1949 / Якуб Колас. – Мінск : Маст. літ., 1977. – 679 с.
5. Суперанская, А. В. Современные русские фамилии / А. В. Суперанская, А. В. Сулова ; Акад. наук СССР. – М. : Наука, 1981.
6. Васильева, Н. В. Собственное имя в мире текста: интегративный подход : дис. ... д. филол. н. М., 2005. – 236 с.
7. Елистратов, В. С. Словарь русского арго / В. С. Елистратов. – М. : Русские словари, 2000. – 694 с.
8. Шумчык, В. Ф. Лінгвістычная сутнасць параўнання як сродку мастацкай выразнасці / В. Ф. Шумчык // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння : зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. пед. ун-т ; рэдкал.: Дз. В. Дзятко (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2009. – С. 187–190.
9. Беларускі N-корпус [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://bnkorus.info>. – Дата доступу: 20.12.2019.

Паступіў у рэдакцыю 07.02.2020

E-mail: sajtmzr@mail.ru

A. V. Yudzynkova

THE CONCEPTUALIZATION OF THE ONYM *PUSHKIN* IN THE XXTH CENTURY LITERARY WORKS

The article deals with the functioning of the onym Pushkin in the works of the Belarusian literature of the XXth century as an onym-symbol, basic trope element (onomastic metaphors, allusion, metonymy, comparison) and one of the text-forming components of the literary text. The main features of the conceptualization of the onym Pushkin are defined, based on the practical material in Belarusian belles-lettre discourse of the XXth century. The associations and connotations of this precedential name are revealed.

Keywords: Pushkin, onym, precedential name, onomastic concept, allusion, onomastic metaphor.